

DE ZINGEMSE BOEREN.

Kwantitatieve analyse van hun sociale situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw

door

Leon DHAENE

Wie de geschiedenis der laatste twee eeuwen beschouwt, kan moeilijk ontkennen dat de transformatie van een landbouweconomie naar een industriële economie één van de belangrijkste, zonet de voornaamste mutatie geweest is in deze periode. De industriële revolutie, zoals men deze mutatie gemeenzaam placht te noemen, was de *take-off* van een nieuw type economische groei, gesteund door technische innovaties, samen met het vormingsproces van de kapitalistische produktiewijze, t.t.z. een transitie die uitmondt in een continue technische vooruitgang, mobilisatie van kapitalen in een winstooiwerk en de duidelijke separatie tussen de bourgeoisie of de bezitters van de produktiemiddelen en de loontrekkenden of het proletariaat¹. De rol die de primaire sector in dit vormingsproces speelde, sinds stijgende graanprijzen vanaf 1755 een periode van agrarische vooruitgang inluiden², is minstens om twee redenen zeer belangrijk³: in de eerste plaats door de erdoor uitgelokte bevolkingsdruk, die o.m. ook de vraag naar goedkope gemanufactureerde produkten deed stijgen; en in de tweede plaats door het beschikbaar worden van arbeidskrachten voor de industrie. Er bestond dus een correlatie tussen de landbouwopbrengst en de demografische groei enerzijds en tussen de bevolkingsaanwas en de industrialisatie anderzijds⁴. De agrarische vooruitgang is noodzakelijk niet enkel voor de voedselvoorziening, maar tevens voor het scheppen van de vraag naar industriële produkten, het ontstaan van een spaarreserve en de creatie van een industrieel arbeidersproletariaat („Die Reservearmee”)⁵.

De kwantitatieve beschrijving van deze arbeidsreserve stelt de historici voor grote problemen. Immers hebben we geen direkte bronnen die ons er over inlichten en bovendien is de omschrijving ervan zeker voor wat het platteland betreft, geen sinecure. Het plattelandsproletariaat kenmerkt zich, evenals het stedelijke proletariaat, door haar verpaupering;

(1) RIOUX (J.-P.). *La révolution industrielle 1780-1880*. Parijs, 1971, pp. 16.

(2) SLICHER VAN BATH (B.H.). *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*. Utrecht-Antwerpen, 1977, pp. 227-260.

(3) We verwijzen hierbij naar twee uitermate belangrijke synthese-artikels, en de literatuur aldaar: CRAEYBECKX (J.). *De agrarische wortels van de industriële omwenteling*. Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, 1963, pp. 397-448. BAIROCH (P.). *Agriculture and the industrial revolution*. Glasgow, 1973²-1980⁶, The Fontana Economic History of Europe - deel 3 - pp. 452-506.

(4) CRAEYBECKX (J.). *Op. cit.*, pp. 429-438.

(5) MATHIAS (P.). *The first industrial nation. An economic history of Britain, 1700-1914*. Londen, 1969, pp. 14.

daarentegen heeft dit landelijk proletariaat in tegenstelling tot het fabrieksproletariaat een zekere participatie in de produktiemiddelen. De vraag blijft dus hoe we deze vage groep kwantitatief kunnen omvatten. Als bron beschikken we over de landbouwtellingen die ons inlichten over het aantal gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken, het aantal personeel in loondienst en het aantal dagloners uitgedrukt in aantal werkdagen per jaar (voor 1846). We moeten de daarin vermelde getallen echter met de grootste omzichtigheid behandelen. Een kritische analyse van hun inhoud en betekenis is zeker geen tijdverlies. Dan nog kennen we enkel de betekenis van deze cijfers en niet de omvang van het agrarische proletariaat. Het spreekt vanzelf dat het agrarische proletariaat ruimer is dan enkel het aantal dagloners opgegeven in de landbouwtellingen. We dienen dan ook de ganse agrarische bevolking in oenschouw te nemen. Neemt die groep toe in het geheel van de plattelandse bevolking, dan is de kans reëel dat het aantal paupers toeneemt. Er moet bijgevolg rekening gehouden worden met wijzigingen in de verhouding tussen agrarische bevolking en totale bevolking. Hoeveel mensen kon de landbouwproductie onderhouden? Was er sprake van een betekenisvolle surplusproductie? Kon deze surplusproductie een stijgende bevolking onderhouden? Zijn de talrijke bedrijfjes economisch rendabel? Welke is de drempel, het kritisch landbouwooppervlak, om van rendabiliteit te gewagen? Op deze vragen zullen we trachten een antwoord te zoeken, zij het dan misschien een gedeeltelijke of hypothetische oplossing.

Het is onze bedoeling in dit artikel nader in te gaan op de sociale samenstelling van de agrarische bevolking en op het bepalen van het kritisch landbouwooppervlak als basis voor het onderscheid tussen een „subsistence peasant agriculture” en een kapitalistische landbouwproductie; en op de interrelatie tussen de agrarische bevolking, de landbouwproductie en de bevolkingsdruk. We zullen dit illustreren en concretiseren aan de hand van de cijfergegevens uit onze studie van een plattelandsgemeente in de 19de eeuw, nl. Zingem in Zuid-Oost-Vlaanderen⁶. De cijfers uit de landbouwtellingen konden we immers confronteren met de gegevens, vnl. de beroepsaanduidingen, die we uit de bevolkingsregisters van 1847 konden distilleren. Deze gegevens hebben we in tweevoud geordend en verwerkt: enerzijds volgens de individuele beroepsaanduiding en anderzijds volgens de beroepsaanduiding van het gezinshoofd. Maar vooraf dient duidelijk gesteld dat we hierbij vooral de klemtoon leggen op het sociale aspect van de materie. Het is niet onze bedoeling het economisch gewicht van bijvoorbeeld de groep der dagloners te ponderen of het economisch belang van het kritisch landbouwooppervlak te betogen. Deze aspecten zijn voorzeker heel belangrijk, vooral dan in het perspectief van de economische geschiedenis. Wanneer een keuterboer bijvoorbeeld rekent op de steun van vrouw en twee volwassen kinderen,

(6) DHAENE (L.). *Van thuiswerker tot arbeider. Een bijdrage tot onze beeldvorming over de sociale desintegratie van het platteland en over processen van sociale reconversie. Testcase: Zingem in de 19de eeuw.* Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. Prof. Dr. H. BALTHAZAR, 1982, 3 dln.

dan stelt hij, economisch gezien, drie arbeidskrachten te werk (in dit perspectief moet dan ook een zeker rechtmatig loon verrekend worden voor de werkende gezinsleden; hetgeen tot de secundaire kosten behoort)⁷, terwijl dezelfde keuterboer er, sociaal gezien, nooit zal aan denken vrouw en kinderen als „knechten” te aanzien (hij zal trouwens hun „rechtmatig loon” ook niet uitbetalen)⁸. Het is dus wel onze bedoeling de ware betekenis te vatten van de cijfers die we inzake de agrarische bevolking terugvonden in de landbouwtellingen⁹. Tevens willen we erop wijzen dat onze conclusies enkel betrekking hebben op het geval ZINGEM en dat de generalisering ervan geenszins bewezen is¹⁰.

1. DE ZINGEMSE BOEREN

Kenmerkend voor het ancien régime is de verpletterende overheersing van de primaire sector in de economische en sociale structuur: 3/4 tot 4/5 van de actieve bevolking vond, rechtstreeks of onrechtstreeks, een inkomen in de landbouw, de grote fortuinen waren gebaseerd op grondbezit en surplus-extractie uit de agrarische sector en de omzet in de landbouw nam het leeuwedeel van de nationale produktie voor zijn rekening¹¹. De agrarische vooruitgang en de bevolkingsvermeerdering gedurende de 18de eeuw heeft tot een bijzonder grote stijging van het aantal keuters en dagloners geleid, zoals bijvoorbeeld kon geconstateerd worden in het bisdom Osnabrück, in Vlaanderen en in Zweden¹². Dit fenomeen houdt natuurlijk verband met de enorme verbreiding van de huisnijverheid op het platteland in de 18de eeuw; en enkel door een ver door-

(7) BUBLLOT (G.). *La production agricole belge. Etude économique séculaire 1846-1955*. Leuven-Parijs, 1957, pp. 16.

(8) Inzake het probleem betreffende het bepalen van het aantal dagloners staat dit artikel dan ook dichterbij de bijdrage van bijvoorbeeld P. KLEP die meer de nadruk legt op het sociale aspect van het probleem, dan van bijvoorbeeld G. GADISSEUR of G. DE BRABANDER die het probleem meer economisch stellen. Beide benaderingen kunnen echter niet los van elkaar gezien worden en vullen elkaar zelfs in hoge mate aan. KLEP (P.). *De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het Koninkrijk België, 1846-1910. Nieuwe evaluaties van kwantitatief-historisch materiaal*. Bijdragen tot de geschiedenis, 1976, pp. 25-69. GADISSEUR (G.). *Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913*. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1973, pp. 1-48. BRABANDER (G.L. De). *De regionaal-rectoriële verspreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische benadering*. Bijdragen tot de geschiedenis, 1978, pp. 97-184.

(9) We bedanken hierbij dr. J. DE BELDER (R.U.G.) voor de menigvuldige kritische bemerkingen en raadgevingen die hij bij onze onderzoeken heeft geplaatst.

(10) We hopen echter dat dit artikel een aanzet moge wezen tot een diepere discussie inzake het probleem van de dagloners op het platteland. De verschillende oplossingen die men voorgesteld heeft betreffende de waarde van de cijfergegevens uit de landbouwtellingen (en dan vooral deze uit 1846) zijn immers dringend aan een evaluatie toe.

(11) GOUBERT (P.). *L'ancien régime. 1: La société*. Parijs, 1976, pp. 49-50. BAIROCH (P.). *Op. cit.*, pp. 452-468.

(12) SLICHER VAN BATH (B.H.). *Op. cit.*, pp. 345.

gedreven symbiose tussen primaire en secundaire sector kon het platteland een gestegen aantal dagloners en keuterboeren economisch onderhouden. In de provincie Overijssel is het aantal keuters en dagloners tussen 1602 en 1795 meer dan verdubbeld, en bedroeg de groep van daghuurders op het einde der 18de eeuw 18,3 % van de gehele agrarische bevolking. Een vrijwel landloos proletariaat was ontstaan, dat in de strijd om het bestaan over niets behalve de eigen arbeidskracht beschikte¹³. Deze trend zette zich nog door in de eerste decennia der 19de eeuw: tijdens de crisisperiode volgend op het einde van de Napoleontische oorlogen trachtten de boeren uit Leicestershire het inwonende personeel (met hoge reële lonen) in aantal te verminderen en te vervangen door uitwonende landarbeiders¹⁴.

Vroeger bleven de knechten vaak tot hun 25ste of 30ste jaar op de boerderij: zij huwden laat; maar in de 18de eeuw trouwde de landarbeider op een veel jeugdiger leeftijd, hetgeen trouwens bevorderd werd door het toen in Engeland gevolgde systeem van armensteun¹⁵. Aldus ontstond er het enorme probleem van verborgen werkloosheid en de dwingende noodzaak tot het zoeken van alternatieve inkomsten buiten de primaire sector. Op een reeds overbezette arbeidsmarkt ging men als dagloner met elkaar wedijveren¹⁶. De onderlinge wedijver bij de verpachting van percelen was des te groter, daar het bevolkingsoverschot van het platteland gedurende het grootste gedeelte van de 18de eeuw geen uitweg meer zocht naar de steden, waar de geringe bestaansmogelijkheid de immigratie in de weg stond. Dit had een ongemene uitbreiding van het aantal landarbeiders tot gevolg, die in vele gevallen, wegens de ontoereikendheid van hun dagloon, een stukje grond trachtten te huren, waarvan de opbrengst in een deel van hun levensbehoeften kon voorzien¹⁷. Dit landloze plattelandsproletariaat, dat rond het socio-vitale minimum leeft, zal bij een dalend inkomen gedurende de transitieperiode van een landbouweconomie naar een industriële economie, een mobiele massa worden en een rijke, bijna onuitputtelijke, bron vormen waaruit de nieuwe industrie arbeidskrachten kan putten. Uiteindelijk zal de dagloner en de kleine landbouwer die minder dan 2 ha land bewerkt, er de voorkeur aan geven zelf fabrieksarbeider te worden — met een relatief vast en hoger inkomen — en het kleine bedrijf over te laten aan de zorg van de vrouw, de dochters of de jongere kinderen. Zo ontstaat het

(13) SLICHER VAN BATH (B.H.). *Een samenleving onder spanning: geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Assen, 1957, pp. 477-480.

(14) CLAPHAM (J.H.). *The growth of an agrarian proletariat 1688-1832*. The Cambridge Historical Journal, 1932, pp. 92-95.

(15) SLICHER VAN BATH (B.H.). *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*. Utrecht-Antwerpen, 1977, pp. 352.

(16) VANDENBROEKE (C.). *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815*. Haarlem, 1979, (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 8 - pp. 79.

(17) WEVER (F. De). *Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw. Bijdrage tot de conjunkturstudie*. Tijdschrift voor Geschiedenis, 1972, pp. 192.

landelijk proletariaat¹⁸, klaar om aan de nieuwe industrie uitgeleverd te worden¹⁹. Bublot situeert de overgang van een landbouweconomie naar een industriële economie in België in de periode 1856-1870²⁰. Het aantal landarbeiders zal echter pas spectaculair dalen na 1895 als de landbouw in versneld tempo wordt gemechaniseerd²¹.

In de discussie rond het feit of het fabrieksproletariaat al dan niet voortkomt uit het plattelandsproletariaat, is het dan ook van het grootste belang het juiste getal dagloners te kennen, vooral wat betreft de periode vóór de transitie. In dit opzicht mogen de historici voor wat de 19de eeuwse Belgische statistieken betreft, zeker niet klagen: alhoewel de diverse tellingen hun specifieke tekortkomingen hebben, zijn ze toch beter dan deze uit Groot-Brittannië of de Verenigde Staten²². Dit betekent geenszins dat men de cijfergegevens uit de tellingen klakkeloos mag overnemen! Voor wat de agrarische dagloners in 1846 betreft, is het logisch de cijfers te gaan zoeken in de desbetreffende landbouwtelling. Doch hier beginnen de moeilijkheden aangezien we niet het precieze aantal dagloners krijgen, wel het aantal werkdagen per jaar gewerkt door mannelijke resp. vrouwelijke dagloners. Voor onze testgemeente bijvoorbeeld, vonden we volgende cijfers in de landbouwtelling van 1846.

Tabel 1: Agrarische bevolking. Zingem - 1846

Gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken,	man :	269
	vrouw :	187
Personeel in loondienst,	man :	48
	vrouw :	34
Dagloners (uitgedrukt in aantal werkdagen per jaar),	man :	10220
	vrouw :	7269

Het is nu van het allergrootste belang te weten wat deze cijfers precies betekenen.

(18) DEPREZ (P.). *De boeren. De 19de en 20ste eeuw*. In: *Flandria Nostra. Ons land en ons volk. Zijn standen en beroepen door de tijden heen*. Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1957-1960, deel I - pp. 170.

(19) Deze bekende hypothese over het ontstaan van het fabrieksproletariaat, die o.m. door Karl MARX werd aangehangen, bleek voor sommige gebieden of bepaalde gevallen niet geldig te zijn. MARX (K.). *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. Deel I. Het produktieproces van het kapitaal*. De Haan-Haarlem, 1967¹-1980¹¹, pp. 385-387, 523-542, 555-584. Zo constateerde Prof. Jan DHONDT dat de oorsprong van het Gentse fabrieksproletariaat eerder te zoeken is in de verpauperde lagen van de stedelijke ambachten. DHONDT (J.). *Notes sur les ouvriers industriels Gantois à l'époque française*. Revue du Nord, 1954, pp. 309-324.

(20) BUBLOT (G.). *La production agricole belge. Etude économique séculaire 1846-1955*. Leuven-Parijs, 1957, pp. 57.

(21) CRAEYBECKX (J.). *Agrarisch bedrijf (1873-1895)*. Haarlem, 1977, (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 3 - pp. 14.

(22) KLEP (P.M.M.). *New estimates of the agricultural labour force in Belgium, 1846-1910. A reinterpretation of statistical sources*. Leuven, 1975, pp. 30-31.

Verscheidene historici hebben zich over dit brontechnisch probleem gebogen²³. Wat de voornoemde auteurs voor gans het land of voor bepaalde regio's ervan wilden aantonen, pogen wij nu voor Zingem te verifiëren. Het is daarbij belangrijk nogmaals te herhalen dat de voornoemde auteurs, De Brabander en Gadisseur, eerder het economisch belang van de groep der dagloners wilde kennen. Terwijl het in onze bedoeling ligt deze eerder sociologisch, als groep binnen de dorpsgemeenschap, te bepalen. Voor de dubbeltelling van het aantal exploitanten²⁴, 456 personen voor Zingem (mannen, vrouwen en kinderen boven 12 jaar) kunnen we de correcties van De Brabander en Gadisseur doorvoeren. Het volstaat het aantal leefbare bedrijven te berekenen en te vermenigvuldigen met het gemiddeld aantal gezinsleden boven de 12 jaar. Volgens Gadisseur krijgen we dan 77 exploitanten en volgens De Brabander 242. Het is van groot belang te weten wat precies het cijfer 456, in de landbouwtelling van 1846 aangeduid als alle mannelijke en vrouwelijke gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken, voor Zingem betekent. We konden dit tot op 98 % benaderen²⁵!

(23) Dit probleem werd voor het eerst aan de orde gesteld in JACQUEMYNS (G.). *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*. Brussel, 1929, pp. 230-248; waarin hij de cijfers uit de landbouwtelling van 1846 met deze van de bevolkingstelling van datzelfde jaar vergelijkt (zonder echter rekening te houden met het verschillend karakter van de aangewende teleenheid bij elke telling). B. VERHAEGEN heeft de verdienste gehad in zijn *Contribution à l'histoire économique des Flandres* (Leuven-Parijs, 1961, deel I - pp. 111-115/deel II - pp. 29-35 en pp. 55-59) te stellen dat, wil men de betekenis kennen van de cijfers in de landbouwtelling van 1846, deze cijfers niet los van de exploitatiestructuur mogen geïnterpreteerd worden. Zijn deeltal 300, om te komen van het aantal gepresteerde dagen tot het absolute aantal agrarische dagloners, werd echter op een andere (vrij fictieve?) basis vastgelegd, nl. door van de veronderstelling te vertrekken dat de dagloners 20 % van de agrarische bevolking vertegenwoordigden. G. DE BRABANDER legde in zijn artikel *De regionaal-sectoriële verspreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische benadering* (Bijdragen tot de geschiedenis, 1978, pp. 97-184) vooral de klemtoon op het begrip „voltijdse arbeid” en corrigeerde de cijfers van B. VERHAEGEN, doch hij behield diens deeltal 300. P. KLEP daarentegen, stelt voor eerst het aantal gepresteerde dagen zoals deze opgegeven staan in de landbouwtelling van 1846 te delen door 2 (overschatting van het aantal opgegeven dagen) en dan te delen door een cijfer begrepen tussen 60 en 90 om tot het aantal dagloners te komen. J. GADISSEUR werkte verder met de idee van VERHAEGEN de cijfers uit de landbouwtelling van 1846 te zuiveren bij middel van een vergelijkende studie van de landbouwactiviteiten met de exploitatiestructuur. We hebben alle voorgestelde oplossingen toegepast op onze cijfers voor ZINGEM. Geen van deze oplossingen bleek, op welke basis dan ook, verband te houden met onze cijfers uit de bevolkingsregisters.

(24) Zie tabel 1 hierboven (eerste regel). Met „dubbeltelling” wordt bedoeld dat in de landbouwtelling van 1846 in de groep „Gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken” ook personen werden geteld die opgenomen werden in de groep „Dagloners”. Men kan dit corrigeren door de leefbare van de niet-leefbare bedrijven te onderscheiden en de exploitanten van deze laatste te rekenen bij de groep „Dagloners”, omdat er mag verondersteld worden dat deze overwegend van landarbeid en dagloon leven. We zullen trachten deze hypothese voor het geval Zingem te onderzoeken.

(25) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 55: synthesesetabel V van onze cut uit de bevolkingsregisters van 1847.

Wanneer we van de landbouwersgezinnen, t.t.z. die gezinnen waarvan het gezinshoofd in de bevolkingsregisters als landbouwer gekwalificeerd werd, alle werkende gezinsleden optellen, krijgen we 440 personen (= 96 %) en als we dan daarbij alle niet-werkende gezinsleden ouder dan 15 jaar tellen, krijgen we 448 personen (= 98 %) ²⁶. Daarin zit echter het inwonend personeel vervat, in totaal 87 dienstknachten en -meiden, die we terug moeten aftrekken hetgeen ons 361 personen geeft of 79,17 % van het aantal exploitanten uit de landbouw telling van 1846. We konden immers constateren dat het personeel in loondienst uit de landbouw telling (LT) grotendeels overeenkomt met het inwonend dienstpersoneel uit de bevolkingsregisters (BR).

	LT	BR	Vershil: LT — BR
mannen	48	49	— 1
vrouwen	34	38	— 4
<i>Totaal</i>	82	87	— 5

We hebben dus een overschatting van 95 exploitanten (of 21 %). We mogen dan ook vermoeden dat het hier personen betreft die hun hoofinkomsten niet uit de landbouw halen maar uit een ander beroep. Zoals daarnet gevonden, blijkt dat 361 gezinsleden dagelijks in de landbouw werken (volgens de gezins sociologische klassificatie naar het beroep van het gezinshoofd; zie bijlage 3 door optelling van „verwanten” en „land-en huispersoneel”), verspreid over 84 gezinnen. We gaan deze benadering en de resp. cijfers nu vergelijken met de gegevens van de exploitatiestructuur uit de landbouw telling. Van de 313 bedrijven ²⁷ weten we

(26) Dit betekent geenszins dat alle gezinsleden wiens gezinshoofd als „landbouwer” in het bevolkingsregister stond aangeduid ook een agrarisch beroep uitoefenen. Frequent stonden deze zelfs aangeduid als „wever”, „spinster”, „peerdeknecht”, „speldewerkster”, etc... We trachten hiermee alleen een zekere handelswijze te reconstrueren die, naar we menen, deze was van de ambtenaren die de tel formulieren voor de landbouw telling van 1846 invulden. Hypothetisch zouden we deze handelwijze als volgt durven omschrijven aan de hand van een concreet voorbeeld. De ambtenaar, die één bulletin per exploitatie (meestal dus één bulletin per gezin actief in de landbouw) moet invullen, zal naast het item „gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken” vermoedelijk alle gezinsleden noteren die niet full-time uit werken gaan (vader, moeder en 2 kinderen bijvoorbeeld, met 1 kind jonger dan 12 jaar er niet in begrepen) en naast het item „personeel in loondienst” de inwonende knechten of meiden (gemiddeld voor Zingem: 1 knecht of meid). We vermoeden dan verder dat hij aan de exploitanten van keuterbedrijven eveneens zal vragen hoeveel werkdagen ze voor rekening van een andere exploitant op het veld gewerkt hebben. Deze hypothese zullen we verder trachten hard te maken door in de berekening tevens de exploitatiestructuur te betrekken. Van kolom 1 uit bijlage 3 worden de ouders, werkende kinderen onder en boven 15 jaar, verwanten, land- en huispersoneel en kostgangers, mannen en vrouwen, samengeteld (geeft 440 personen). Daarbij komen twee maal vier niet-werkende mannen en vrouwen ouder dan 15 jaar.

dat er zeker 84 uitgebaat worden door landbouwersgezinnen, er resten er dus nog 229. Uit de exploitatiestructuur blijkt dat 222 bedrijven kleiner zijn dan 1 ha. We veronderstellen dan dat alle gezinnen waarvan het gezinshoofd dagloner is, een keuterbedrijf uitbaten. Zo worden nog eens 72 exploitaties geklasseerd, aangezien we 72 gezinnen terugvonden waarvan het gezinshoofd als „dagloner” bekend stond in de bevolkingsregisters, waardoor er nog 157 exploitaties resteren. We veronderstellen nu dat de laagste sociale klassen, behalve de groep der landbouwers en dagloners die bij de berekeningen reeds betrokken werden, deze dwergbedrijven als extra-inkomen zullen uitbaten. Deze klassen betreffen de groepen thuiswerkers en kleine ambachtslui. Het is immers bekend, gezien de eigen aard van de proto-industrie, dat het deze sociale klassen zijn die zich met de primaire sector verweven. Dit betekent dat thuiswerkers en kleine ambachtslui, samen 310 gezinnen, deze 157 resterende uitbatingen betrekken, hetgeen zou betekenen dat tevens 50 % van deze groep een bijverdienste in de landbouw tracht te verwerven²⁸.

Er blijft dan nog de kwestie van de dagloners voor de landbouwtelling van 1846. In een economische analyse is het van belang te weten hoeveel manjaar er gepresteerd werd; in een sociale studie daarentegen willen we weten hoeveel mensen als dagloners hun brood verdienden. We menen dan ook dat de formule van G. L. De Brabander (300 arbeidsdagen per jaar) geenszins opgaat aangezien dit ons 34 mannelijke en 24 vrouwelijke dagloners geeft (resp. $10220 : 300 = 34$ en $7269 : 300 = 24$; zie bijlage 1). We kunnen deze cijfers nu vergelijken met onze cijfers uit de bevolkingsregisters (zie bijlage 2). Uit de individuele beroepenschikking van de bevolkingsregisters uit 1847²⁹ blijkt dat 206 mannelijke gezinshoofden als dagloners ingeschreven staan; hetgeen ons ongeveer 50 dagen per jaar zou geven (dus $10220 : 206 = 50$). Dit cijfer, nl. 206 mannelijke dagloners, klopt niet, aangezien we :

1) er slechts één beroepsvermelding terugvinden, zijnde de activiteit van de individuen op een zeer precies ogenblik, nl. de inschrijving in de registers (het spreekt vanzelf dat deze personen in een ander seizoen andere activiteiten kunnen uitgeoefend hebben);

2) er het inwonend personeel moeten aftrekken;

3) er diegenen moeten aftrekken die seizoenarbeid verrichten.

Daarbij komt nog dat er een onbekend aantal van de 328 mannen uit de huisnijverheid ook als tijdelijk dagloner werkzaam kunnen zijn. Het wordt dus een vrij moeilijke opdracht deze groep kwantitatief te vatten. Volgens de formule van P. Klep moeten er in Zingem ongeveer 57 à 85 mannelijke en 40 à 61 vrouwelijke dagloners zijn (zie voetnoot

(27) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 93.

(28) De niet-landbouwbedrijven worden vooral uitgebaat door ambachtlieden en arbeiders. Het gaat hier meestal om bedrijven kleiner dan 1 ha. Tot deze conclusie kwam : HAEGEN (H. Van Der). *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur : landschap, bedrijven, huur- en eigendomverhoudingen in Vlaanderen*. In : *Bronnen voor de historische geografie van België*. Leuven, 1980, pp. 124.

(29) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 53.

23 hiervoor). Wanneer we echter rekening houden met de dubbeltelling van de exploitanten wordt er reeds heel wat duidelijk : uit de landbouwersgezinnen nemen we alle werkende leden, hetgeen ons 440 personen geeft en we nemen daarbij de 206 dagloners ; dan hebben we als som 646 personen waarbij het inwonend dienstponeel tweemaal geteld werd, wat ons 559 personen geeft. In de landbouwtelling van 1846 nu bevatten de eerste 2 groepen samen 538 personen, hetgeen vrij dicht ons getal uit de bevolkingsregisters benadert³⁰. Het is moeilijk aan te nemen dat er voor een thuiswerker die zelf een keuterbedrijf uitbaat, veel tijd zal reesteren om als dagloner bij grote boeren te gaan werken. Deze hypothese is misschien één van de zovele oplossingen voor dit brontechnisch probleem. Algemeen kunnen we hierbij stellen dat voor gemeenten met een groot percentage keuterbedrijven (voor Zingem is dit 70 % minder dan 1 ha) en een eerder beperkt aantal uitbatingen door landbouwersgezinnen zelf geëxploiteerd (Zingem : ongeveer 25 %) de cijfergegevens (aantal werkdagen per jaar) voor dagloners uit de landbouwtelling van 1846 in wezen een dubbeltelling zijn en dus kunnen genegeerd worden! Concreet zijn dit de keuters die een bedrijf kleiner dan 1 ha uitbaten (voor Zingem zijn er zo 222 in 1846!). Dit wil zeggen dat de 17 489 werkdagen per jaar door dagloners gearbeid, eigenlijk gepresteerd werden door die personen die reeds werden geteld onder het item „Gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken” of „Personeel in loondienst” ofwel door personen opgenomen in de beroepsklassen „thuiswerker” of „kleine ambachtslui”. Schematisch kunnen we deze cijfers als volgt met elkaar confronteren.

<i>Landbouwtelling</i>		<i>Bevolkingsregister</i>	
Gezinsleden	456	Landbouwersgezinnen (alle werkende leden)	440
Personeel	82	Dagloners	206
<i>Totaal</i>	538	<i>Totaal</i>	646
	↓	Dienstponeel werd hierbij dubbel geteld	— 87
	96 % ←	<i>Totaal</i>	559

Dit zou voor andere gemeenten moeten uitgetest worden alvorens men het ofwel keldert, ofwel corrigeert of misschien zelfs kan aannemen. Twee supplementaire argumenten pleiten eveneens in deze richting : 1) wanneer

(30) We gaan hierbij dus van de stelling uit dat alle werkende gezinsleden van de landbouwersgezinnen met een exploitatie groter dan 1 ha ofwel als arbeider worden tewerkgesteld op het eigen bedrijf ofwel als thuiswerker in de 'secundaire sector' worden ingeschakeld, maar geenszins arbeid verrichten als dagloner bij keuterboeren met een bedrijf kleiner dan 1 ha. Omgekeerd zullen deze keuterboeren WEL dagloonarbeid verrichten bij de grote uitbaters.

we het kritisch landbouwoppervlak van G. L. De Brabander aannemen (1,5 ha), blijkt dat de Zingemse bebouwde oppervlakte aan 544 personen full-time werk kon verschaffen; en 2) wanneer we de som nemen van beide groepen, exploitanten en dienstpersoneel voor 1846 (= 539) en deze vergelijken met de som van alle exploitanten en dagloners uit 1895 (= 450) blijkt dat het laatste cijfer 84% van het eerste is, een verlies dus van 10% terwijl G.L. De Brabander een terugval met 15% voor dezelfde periode aanneemt³¹.

Het probleem van de dubbeltelling doet zich eveneens voor in 1895. Dan tellen we voor Zingem 252 mannen en 198 vrouwen die in de landbouw werkzaam zijn. Uit de bevolkingsregisters blijkt dat er 247 landbouwers en dagloners vermeld staan, wat vrij dicht het cijfer uit de landbouwtelling benadert³². De vrouwen stellen ons wel voor onoplosbare problemen aangezien ruim 82% van hen 'zonder beroep' beschreven staan in de bevolkingsregisters.

Tabel 2: Agrarische bevolking, Zingem - 1895

Gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken,	man :	222
	vrouw :	190
Personeel in loondienst en permanente dagloners,	man :	30
	vrouw :	8

De groep der dagloners is echter een relatief beperkte groep binnen de agrarische bevolking. Typerend is de relatief zwakke bezetting van de dagloners (10 à 20%) in de kasselrijen Oudenaarde en Kortrijk, het Land van Schorisse, het Land van Aalst en de streek ten noordwesten van Gent, regio's waar het kleinbedrijf sterk overheersend was en waar de linnennijverheid tot diep in de 19de eeuw voor ruim een kwart tot de helft van de bevolking de belangrijkste bron van inkomsten bleef uitmaken³³. De volledige agrarische bevolking moeten we echter vergelijken met de totale bevolking en de bevolkingsdruk (statisch en evolutief aspect) en correleren met de landbouwproductie³⁴.

(31) BRABANDER (G.L. De). *Op. cit.*, pp. 141. We definiëren hier „kritisch landbouwoppervlak” als het oppervlak dat een bedrijfshoofd moet uitbaten om een gemiddeld gezin in leven te kunnen houden. Het accent ligt dus duidelijk op „overleving” of „subsistentie”. Het criterium van J. GADISSEUR blijkt voltijdse arbeid te zijn; het begrip „kritische landbouwoppervlak” is voor hem het oppervlak dat nodig is om één persoon full-time arbeid te verschaffen.

(32) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 64.

(33) SCHOLLIERS (E.) & VANDENBROEKE (C.). *Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1800*. Haarlem, 1977, (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 5 - pp. 266. VANDENBROEKE (C.) & VANDERPIJPEN (W.). *Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844*. Haarlem, 1982, (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 10 - pp. 206. VANDENBROEKE (C.). *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*. Beveren-Nijmegen, 1981, pp. 144-147.

(34) Met „landbouwproductie” bedoelen we hier de opbrengst van de drie voornaamste teelten, nl. tarwe, rogge en aardappelen. In 1846 haalden deze drie gewassen

2. AGRARISCHE BEVOLKING, LANDBOUWPRODUCTIE EN BEVOLKINGSDRUK

De landbouw in de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen en in Zuid-Vlaanderen in het bijzonder was uitzonderlijk ontwikkeld in vergelijking met de ons omringende gebieden gedurende het ancien régime. Reeds vanaf het einde der Middeleeuwen kenden we hier een zeer hoge produktiviteit³⁵. Bij het begin der 17de eeuw kende men yield-ratio's tot 20 hl./ha³⁶. Het gevolg daarvan was dat er, gezien de reeds vroege beoefening van een progressieve en intensieve landbouw, geen wezenlijke produktiviteitsstijging kon gerealiseerd worden en dat zelfs voor de 18de eeuw het groeiritme aan de lage kant lag en nauwelijks de demografische expansie kon beantwoorden³⁷. Voor Zuid-Vlaanderen constateerde men zelfs een quasi stabiel niveau over een periode van meer dan 400 jaar³⁸. Vergeleken met het begin der 19de eeuw was er sinds het einde der 17de eeuw in het beste geval een produktiviteitsstijging van amper 30 à 35 %, terwijl de bevolking in dezelfde periode met ca. 10 % toenam³⁹. Wel kan men spreken van een verhoging van de agrarische produktie doorheen de 18de eeuw door een uitbreiding van het areaal bouwland en het overschakelen op gewassen met hogere rendementen per oppervlakte-eenheid (vnl. de aardappelteelt)⁴⁰ en door enkele aanpassingen in de distributie⁴¹. Vanaf 1750 is er een produktieverhoging met 30 à 40-% — met een geringe daling in het laatste decennium der 18de eeuw voor Zuid-Vlaanderen — door een lichte produktiviteitsstijging, veroorzaakt door een gestegen hoeveelheid zaaizaad, nieuwe agrarische technieken en ontginningen⁴², en door de hierboven opgesomde redenen. Het feit dus dat de yield-ratio's in de 18de eeuw gaan dalen⁴³ is niet in tegenspraak met de bewering dat de agrarische produktie gaat stijgen⁴⁴. We constateren

samen 57 % van de bebouwde oppervlakte en in 1895 zelfs 61 %. Er dient echter gewaarschuwd dat het werken met het begrip „groeivoet” in feite beter past in een macro-economische analyse dan in een micro-studie. Toch willen we de lezers niettemin op de hoogte brengen van de mogelijkheden die een dergelijke structurele aanpak kan bieden.

(35) THOEN (E.). *Landbouwproduktie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het ancien régime (14e-18e eeuw)*. In: VERHULST (A.) & VANDENBROEKE (C.). *Landbouwproduktiviteit in Vlaanderen en Brabant (14de-18de eeuw)*. Gent, 1979, pp. 156.

(36) LIS (C.) & SOLY (H.). *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen-Amsterdam, 1980, pp. 172. VANDENBROEKE (C.). *Graanopbrengsten en oogstschommelingen in Zuid-Vlaanderen (17e-begin 19e eeuw)*. In: VERHULST (A.) & VANDENBROEKE (C.). *Op. cit.*, pp. 389.

(37) VANDENBROEKE (C.). *Graanopbrengsten... Op. cit.*, pp. 381.

(38) VANDENBROEKE (C.). *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815... Op. cit.*, pp. 92.

(39) VANDENBROEKE (C.). *Graanopbrengsten... Op. cit.*, pp. 386.

(40) VANDENBROEKE (C.). *Landbouw in de... Op. cit.*, pp. 93.

(41) SCHOLLIERS (E.) & VANDENBROEKE (C.). *Op. cit.*, pp. 309.

(42) THOEN (E.). *Op. cit.*, pp. 146-147.

(43) VANDENBROEKE (C.). *Graanopbrengsten... Op. cit.*, pp. 388.

(44) Een fictief voorbeeld kan dit best illustreren: Veronderstel dat 1 hl./ha zaaizaad een opbrengst geeft van 20 hl./ha; en wanneer men nu de hoeveelheid

nu dat de yield-ratio tussen ongeveer 1800 en 1845 opgelopen is van 1,33 hl./ha tot 1,80 hl./ha voor rogge⁴⁵. Het blijkt echter dat men tot geen gevoelige verhoging van de opbrengstcijfers kwam ondanks het feit dat men dichter ging zaaien⁴⁶. Voor Zingem deed er zich zelfs helemaal geen produktieverhoging voor einde 18de eeuw in vergelijking met de tweede helft der 15de eeuw; integendeel, reeds vóór 1792 kon men er een economische recessie constateren⁴⁷.

Het aandeel van de agrarische bevolking in de totale actieve populatie⁴⁸ van Zingem neemt met 2% toe in de tweede helft der 19de eeuw. 35,7% van de mannelijke actieven en 25,3% van de vrouwelijke actieven werkten in 1846 in de landbouw (samen = 30,5%) tegenover resp. 34,6% en 29,9% (samen = 32,3%). Vooral meer vrouwelijke actieven vonden werk in de primaire sector; er kwam een (geleidelijke) feminisatie van de landbouw: de sex-ratio van de agrarische bevolking bedroeg in 1846 nog 143 en daalde in 1895 tot 127. Een dergelijk fenomeen konden we ook constateren voor het inwonend dienstpersoneel. Doch daar lag de verklaring anders: er deden zich uitstotingsprocessen voor wat betreft het inwonend dienstpersoneel. De primaire sector speelde echter net een omgekeerde rol: vrouwen die door de teloorgang van de huisnijverheid hun domestieke industriële activiteit verloren, vielen terug op agrarische activiteiten. Dit proces van terugkeer naar de landbouw veroorzaakte een nog grotere verborgen werkloosheid: als vrij ruwe meter kunnen we de verhouding nemen tussen de agrarische bevolking en het aantal exploitaties, deze verhouding steeg van 1,72 per bedrijf in 1846 tot 3,28 per bedrijf in 1895, dus een quasi verdubbeling. Deze meter is vrij ruw omdat er geen rekening gehouden wordt met de exploitatiestructuur die doorheen de 2de helft der 19de eeuw grondig wijzigde: de mediaanwaarde lag in 1840 in de groep der bedrijven kleiner dan 50 a en in 1895 in deze tussen 2 à 3 ha⁴⁹.

Wanneer we de procentuele verhouding berekenen tussen landbouwers-exploitanten en de totale agrarische bevolking, bekomen we volgens de landbouwtellingen 85%, wat ver boven de 72,6% voor Oost-Vlaanderen

zaaizaad verdubbelt tot 2 hl./ha dan zal de opbrengst wel stijgen doch niet verdubbelen, laat ons aannemen dat de opbrengst minstens 25 hl./ha bedraagt. In het eerste voorbeeld bedraagt de reële opbrengst (= totale opbrengst - zaaizaad) 19 hl./ha en in het tweede voorbeeld is dit 23 hl./ha, dus er is een verhoging van de agrarische produktie met 4 hl./ha. De yield-ratio daalt echter van 1/20 in het eerste geval tot 1/12,5 in het tweede.

(45) FAIPOULT DE MAISONCELLE (G.C.). *Mémoire statistique du département de l'Escaut*. Ingeleid door P. DEPPEZ. Gent, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent - verhandelingen X, 1960, pp. 115-117.
 HANNES (J.) & VANDERPIJPEN (W.). *Teeliplan, produktie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincie Antwerpen en Oost-Vlaanderen (begin 19de eeuw)*. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1973, pp. 67-107.

(46) VANDENBROEKE (C.). *Graanopbrengsten... Op. cit.*, pp. 388.

(47) THOEN (E.). *Op. cit.*, pp. 147-148, 154-155.

(48) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I: vergelijk aldaar pp. 85 met pp. 50 en pp. 60.

(49) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 94.

ligt. Als we echter rekening houden met de door ons doorgevoerde correctie van de cijfergegevens uit de landbouwtelling van 1846 en dus de landbouwers-exploitanten op 384 nemen i.p.v. op 456, dan krijgen we 71 %, een cijfer dat veel dichter aanleunt bij de gegevens van B. Verhaegen⁵⁰. Dit pleit er dan nog eens voor dat de door ons gestelde correctie toch niet als lichtzinnig van de tafel kan geveegd worden⁵¹. De verhouding exploitanten-totale agrarische bevolking liep voor 1895 op tot 91,65 % wat een stijging inhoudt van ruim 20 %! Deze stijging is niet zozeer te wijten aan het feit dat de groep der dagloners in vergelijking met 1846 op een kwart teruggevallen is en de groep der exploitanten met 8 % is gestegen (let wel: volgens de cijfers van de landbouwtellingen daalde het aantal dagloners van 157 in 1846 tot 38 in 1895, en steeg het aantal exploitanten van 381 in 1846 tot 412 in 1895; met het gecorrigeerde cijfer van 1846 en de officiële cijfers voor 1895!). Bij deze berekeningen werd er echter geen rekening gehouden met het feit dat we ook voor de telling van 1895 deze correctie moeten doorvoeren. Uit de bevolkingsregisters blijkt dat 96 gezinnen in de landbouw werkzaam zijn, goed voor 336 werkende gezinsleden (zie tabel bijlage 4). Als we dit cijfer aftrekken van de 412 exploitanten uit de landbouwtelling van 1895 krijgen we een verschil van 76 personen. Opnieuw mogen we aannemen dat het hier vooral keuterboeren betreft, die voornamelijk als dagloners zullen gewerkt hebben aangezien hun kleinbedrijf onvoldoende tewerkstelling bood. We tellen deze dus bij de 38 als dagloners aangegeven personen wat ons een som geeft van 114 personen. De verhouding exploitanten — totale agrarische bevolking bedraagt dan 74,67 % voor 1895: dit is een stijging in vergelijking met 1846 met amper 4 %. Deze cijfergegevens zouden aantonen dat er zich geen wezenlijke mutatie heeft voltrokken qua sociale structuur in de agrarische bevolking. Wel was er een verandering in de exploitatiestructuur zelf, zoals we hierboven reeds aanstipten en zoals we in de volgende paragraaf zullen aantonen. Met onze gecorrigeerde cijfers komen we ook tot een totaal ander evolutief beeld voor de tweede helft der negentiende eeuw: het aantal exploitanten zou dan dalen met 12 % en het getal dagloners met 27 %; ofwel voor de exploitanten van 381 in 1846 naar 336 in 1895 en voor de dagloners van 157 in 1846 naar 114 in 1895. Er is dus een absolute daling in de tijd; er is echter géén relatieve daling in vergelijking met de totale agrarische bevolking in de resp. jaren 1846 en

(50) VERHAEGEN (B.). *Op. cit.*, pp. 117.

(51) Indien we de resterende 74 „landbouwers-exploitanten” eerder aanzien als dagloners, aangezien we veronderstellen dat het hier keuterboeren betrof, kunnen we een poging ondernemen om VOOR ZINGEM de gegevens uit de landbouwtelling van 1846 om te rekenen tot het aantal dagen per man. Het gezinstype van een dagloner bestond in die periode uit 4,90 personen en het nucleaire gezin was 4,42 personen groot. Daarvan werkten 1,29 kinderen niet mee. We nemen eveneens aan dat minstens één persoon in de huisnijverheid een full-time job uitoefende (wellicht waren het twee half-time jobs in één gezin, nl. tijdens de winterperiode). Dit brengt het aantal dagloners uit het gezin op 2,13; hetgeen ons voor 74 daglonersgezinnen een totaal van 157,62 geeft. We delen het totaal aantal werkdagen, nl. 17 489 voor Zingem, door dit cijfer en we krijgen aldus 111 dagen per jaar per dagloner!

1895, wel een stijging van het aantal exploitanten van 71 % in 1846 naar 75 % in 1895.

Hieruit kunnen we twee conclusies trekken :

1) de relatieve verhouding van de agrarische bevolking t.o.v. de actieve bevolking stijgt voor Zingem, wat in tegenspraak is met de conclusies van B. Verhaegen⁵²;

2) het relatief aantal exploitanten neemt lichtjes toe (met amper 4 %), maar niet met de proporties die andere auteurs stelden⁵³, terwijl het aantal dagloners met ruim een kwart daalt ; twee mogelijkheden bleven voor deze groep over : ofwel bleven ze in de agrarische sector en werden ze seizoenarbeider, ofwel gingen ze over naar de secundaire sector en werden ze arbeider⁵⁴.

De cijfers die we uit de bevolkingsregisters haalden, tonen merkwaardig genoeg een totaal ander beeld⁵⁵. Tussen 1847 en 1900 steeg het procentueel aandeel landbouwers t.o.v. de totale mannelijke populatie van 7 % naar 14 % en daalde dit percentage voor dagloners van 15 % naar 5 %! Wanneer we nu beide groepen afzetten tegen de actieve mannelijke populatie krijgen we voor 1847 33,6 % en voor 1900 33,9 %. Deze cijfers liggen dan ook vrij dicht bij deze van de landbouwstellingen.

De trend, nl. een toename met 2 %, is echter afwezig. Daarentegen moeten we opwerpen dat er in 1900 38 % van de mannen zonder beroep genoteerd stond, terwijl de mannelijke kinderen beneden de 12 jaar slechts 29,7 % van de bevolking uitmaakten⁵⁶.

Hierboven hebben we gezien dat de continue bevolkingsgroei met een groeivoet van ongeveer 0,75 % per jaar tussen 1750 en 1850 nauwelijks kon bijgehouden worden door de produktie⁵⁷. De agrarische produktie zullen we trouwens in een later paragraaf bespreken. Hier willen we alleen de demografische groeivoet vergelijken met deze van de landbouwproduktie om te constateren of er werkelijk een surplusproduktie mogelijk was. De formule voor het berekenen van de groeivoet is :

(52) VERHAEGEN (B.). *Op. cit.*, pp. 330-331. Wel dient er op gewezen te worden dat de Zingemse bevolking tussen 1847 en 1900 gedaald is van 2753 tot 2472.

(53) J. CRAEYBECKX stelt dat er in 1895 op een agrarische bevolking van 1 200 000 personen nog slechts 187 000 dagloners zijn, dit geeft ons een verhouding van 15,58 % ; voor Zingem bedraagt deze verhouding 8,44 %. CRAEYBECKX (J.). *Agrarisch bedrijf (1873-1895)*... *Op. cit.*, pp. 14.

(54) LESTHAEGHE (R.). *The decline of Belgian fertility 1800-1970*. Princeton, 1977, pp. 28.

(55) DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 53 en pp. 64. We weerhouden alleen de cijfers voor de mannen omdat deze voor de vrouwen zeer moeilijk te interpreteren zijn.

(56) De foutenmarge bedraagt hier 9 % zodat verschuivingen van 2 % niet kunnen geïnterpreteerd worden.

(57) VANDENBROEKE (C.) & VANDERPIJPEN (W.). *Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844*... *Op. cit.*, pp. 201.

$$r = \left(\frac{\log \frac{B}{A}}{n} \right) - 1$$

De Zingemse groeivoet is gedaald tussen 1840 en 1895, en wel met ongeveer 9,19 % per jaar. De produktie van aardappelen, rogge en tarwe kende in dezelfde periode een procentuele stijging met een groeiritme van respectievelijk 1,46 %, 0,91 % en 0,4 %. Deze exponentiële groei in de agrarische produktie werd door sommige auteurs toegeschreven aan o.m. een verhoging van het zaaizaad⁵⁸. En inderdaad, ook de gemiddelde hoeveelheid zaaizaad per ha kende een gevoelige toename in deze periode. De relatieve produktievermeerdering die uit deze toename van het zaaizaad per ha volgde was echter veel groter dan de relatieve toename van het zaaizaad⁵⁹, waardoor de opbrengsten, d.i. de totale produktie min de totale hoeveelheid zaaizaad, een grotere exponentiële groei vertonen dan de totale produktie. In de tweede helft van de 19de eeuw was het dus theoretisch mogelijk om in Zingem tot een surplusproduktie te komen.

De voorwaarde hiervoor was dat de produktie in 1840 in evenwicht was met de bevolkingsdruk, dus dat Zingem een autarkisch economisch geheel was. En dit was het juist niet! Zingem moest een groot gedeelte van zijn alimentaire behoeften buiten de gemeentegrenzen halen. In 1840 kon nauwelijks de helft van de Zingemse bevolking met de eigen produktie gevoed worden. De surplusproduktie die we door een vergelijking van het groeiritme in de landbouwproduktie en de bevolking constateerden, was in feite geen creatie van een overschot, doch wel een inhaalbeweging inzake voedseltekorten op de lokale markt.

(58) Dit is tevens de verklaring van de schijnbare meningsverschillen — zoals trouwens hierboven reeds aangehaald — tussen dr. C. VANDENBROEKE die voor de 18de eeuw een produktiviteitsdaling constateerde en drs. E. THOEN die voor dezelfde eeuw een produktieverhoging vaststelde. We hebben er reeds eerder op gewezen — zie noot 50 van dit artikel — dat beiden elkaar niet uitsluiten. Dit wordt met de berekening van de groeivoet van de agrarische produktie en deze van de bevolkingsevolutie, gekoppeld aan een structurele vergelijking van de landbouwproduktie en bevolkingsdruk nogmaals bewezen!

(59) Vergelijk tabel 8 met tabel 9 in DHAENE (L.). *Op. cit.*, Boek 2 - band I - pp. 95-96.

Tabel 3 : Groeivoet van landbouwproductie en bevolking

Groeivoet van de Zingemse bevolking tussen 1840 en 1895			
BEVOLKING			
jaar :	1840	1895	Groeivoet (%)
	2767	2489	- 0,19
Groeivoet van de totale produktie der voornaamste teelten			
TEELT	TOTALE PRODUKTIE IN KG IN		
jaar :	1840	1895	Groeivoet (%)
tarwe	84 963,94	106 457,28	0,41
rogge	89 333,30	148 104,46	0,92
aardappel	492 063,00	1 088 905,20	1,46
Groeivoet van de gemiddelde hoeveelheid zaaizaad per ha voor de voornaamste teelten, 1840 - 1895			
TEELT	GEMIDDELDE HOEVEELHEID ZAAI-ZAAD IN KG IN		
jaar :	1840	1895	Groeivoet (%)
tarwe	112,5	135,0	0,33
rogge	105,0	132,0	0,42
Groeivoet van de opbrengst van de voornaamste teelten			
TEELT	OPBRENGST IN KG IN		
jaar :	1840	1895	Groeivoet (%)
tarwe	77 243,06	99 534,48	0,46
rogge	81 450,95	137 885,02	0,96

We hebben dit onderzocht voor de drie belangrijkste teelten, nl. aardappelen, rogge en graan⁶⁰.

(60) Met „graan” bedoelen we de som van de landbouwproductie van rogge, tarwe en masteluin.

Tabel 4: Landbouwproductie en bevolkingsdruk

1. AARDAPPELEN				
jaar	produktiecijfers in kg		aardappelconsumptie in Zingem in de 19de eeuw (1 kg per dag per persoon) in kg	rest in kg
	per ha	totale opbrengst		
1840	10 075	428 545	1 009 955	-518 410
1846	4 225	174 590	968 345	-793 755
1895	17 948	1 088 905	908 485	+180 420

2. ROGGE				
jaar	produktiecijfers in hl		roggeconsumptie in Zingem in de 19de eeuw (0,5 l per dag per persoon) in hl	rest in hl
	per ha	totale opbrengst		
1840	17	1276,19	5049,78	-3773,59
1846	5	375,35	4841,73	-4466,38
1895	26,6	2059,37	4542,43	-2483,06

3. GRAAN				
jaar	produktiecijfers in hl		graanconsumptie in Zingem in de 19de eeuw (0,5 l per dag per persoon) in hl	rest in hl
	per ha	totale opbrengst		
1840		2839,05	5049,78	-2210,73
1846		2119,26	4841,73	-2722,47
1895		4121,92	4542,43	- 420,51

Meteen wordt ook de impact duidelijk van de landbouwcrisis in 1846: 85 % van de Zingemse bevolking moest aardappelen kopen op andere markten en 58 % moest elders anders aan het nodige graan zien te komen. Alleen de aardappelproductie stijgt boven de autoconsumptie uit in 1895. Let wel, we hielden dan niet eens rekening met het zaaizaad of het plantgoed en de pachtprizen. In een structurele analyse van de levensstandaard zullen we met deze factoren wel rekening moeten houden.

Ook via de vergelijking tussen groeicoëfficiënten en landbouwproductie is het mogelijk een ruwe globale schets te geven van de eventuele daling of stijging van de levensstandaard in zijn geheel.

Wanneer we nl. constateren dat een meerwaardig broodgraan zoals tarwe minder verbouwd wordt, dan een minderwaardig broodgraan zoals rogge, kunnen we van een globale daling van de levensstandaard gewaagen. De vraag is dus hoe groot de productie van tarwe, rogge en aard-

appelen moet zijn in 1895 rekening houdende met een bevolkingsdaling aan een ritme van 0,1275 % per jaar vanaf 1846. Dit cijfer vergelijken we dan met de reële produktie. De formule hiervoor is dan :

$$B = \log A + n \cdot \log (1+r)$$

A = tarwe- of rogge- of aardappelproduktie in 1846

n = aantal jaren tussen 1846 en 1894

r = groeicoëfficiënt van de bevolking tussen 1846 en 1895.

Aldus krijgen we voor :

- 1) tarwe : 79 713,275 kg, en de produktie bedroeg in 1895 :
106 457,28 kg (= 133,55 %);
- 2) rogge : 83 812,627 kg, en de produktie bedroeg in 1895 :
148 104,46 kg (= 176,71 %);
- 3) aardappelen : 402 061,54 kg en de produktie bedroeg in 1895 :
1 088 905 kg (= 270 %).

We bemerken dat de tarweproduktie minder sterk gestegen is dan de rogge- of aardappelproduktie. Dit zou een eerste, doch ruwe, aanwijzing kunnen zijn voor de verarming in het voedselpakket en dus een daling in de levensstandaard. In zijn globaliteit is de voedselproduktie sinds 1846 sterk gestegen ; doch men mag niet vergeten dat 1846 een absoluut dieptepunt was in de agrarische produktie.

3. KRITISCH LANDBOUWOPPERVLAK EN DE EXPLOITATIE-STRUCTUUR

Een ander kenmerk van de Vlaamse landbouw in het ancien régime is de extreme grondversnippering. Deze tendens die zich doorzet naar het einde der 18de eeuw toe, is te wijten aan de bevolkingsaanwas, de invloed van het gelijkheidssysteem van de overervingsgewoonten, de hoge pacht-prijzen (de reële pacht-prijzen vervijfvoudigen in de 18de eeuw), de structurele verschuiving van het economisch zwaartepunt van de stad naar het platteland⁶¹ met de uitbouw en de expansie van de proto-industrie (wat de speculaties in grondbezit met zich meebrengt, dus een opwaartse beweging van de grondprijzen met als gevolg stijgende pacht-prijzen) en de uitbreiding van de aardappelteelt in de 18de eeuw (waar-

(61) Over de greep van de stad op het platteland in de tweede helft der 19de eeuw (met specifieke voorbeelden uit ons onderzoek betreffende Zingem) verwijzen we naar ons artikel : „*De functie van het grondbezit in de sociale structuur op het platteland en in de verbouwing tussen stad en platteland. Het bepalen van processen van sociaal-economische dominantie : Zingem 1845-1895*”. In : BELDER (J. De), PREVENIER (W.), VANDENBROEKE (C.) eds. *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20e eeuw*. Gent, 1983, *Studia Historica Gandensia* 257, pp. 179-213.

Tabel 5 : Evolutie van de exploitatiestructuur in Zingem, 1846-1895

BEDRIJFSGROOTTE	1846			1866			1895		
	Eigen.	Huur	TOTAAL	Eigen.	Huur	TOTAAL	Eigen.	Huur	TOTAAL
- 50 a	28	153	181	26	88	114	0	12	12
50a - 1 ha	11	30	41	4	36	40	0	12	12
1 - 2 ha	8	42	50	12	47	59	5	35	40
2 - 3 ha	3	17	20	7	26	33	2	22	24
3 - 4 ha	3	3	6	5	9	14	2	15	17
4 - 5 ha	2	3	5	0	6	6	0	8	8
5 -10 ha	4	3	7	3	10	13	4	15	19
10 -20 ha	2	1	3	1	1	2	1	4	5
20 -40 ha	0	0	0	0	0	0	0	0	0
+40 ha	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAAL	61	252	313	58	223	281	14	123	137
index	100	100	100	95	88	90	23	49	44

door $\frac{2}{3}$ ha voldoende werd om een gezin van 4 personen te voeden)⁶². Vooral de toenemende versnippering op het einde van de 18de eeuw is, wat de evolutie over langere termijn betreft, belangrijk: het aantal dwergbedrijven, van enkele aren tot maximum één ha, kende een zeer scherpe toename, parallel met de bevolkingsevolutie⁶³. Dit had repercussies voor de bedrijfsstructuur: het type-bedrijf zou er begrepen zijn tussen 1 à 2 ha⁶⁴.

Vlaanderen is trouwens gekenmerkt door een overwicht van het kleinbedrijf⁶⁵. In 1846 vertegenwoordigden de bedrijven kleiner dan 5 ha 65,2% van alle landbouwbedrijven in België⁶⁶: Brabant met 74,3%; Oost-Vlaanderen met 69,6%; Namen met 69,5% en Henegouwen met 69,2% stonden aan de top in de rangschikking der kleinbedrijven⁶⁷. In het rompgebied van de linnenindustrie (Eeklo - Brugge - Roeselare - Oudenaarde - Aalst - Dendermonde - Gent) waren 40 à 50% van de bedrijven kleiner dan 1 ha en 80 tot 90% kleiner dan 5 ha⁶⁸. Wanneer we mogen steunen op de cijfergegevens van Meigem⁶⁹, een dorp in het Leiedal nabij Gent, om de evolutie van de bedrijfsstructuur weer te geven, krijgen we veralgemeend het volgende beeld: tussen 1571 en 1631 steeg vooral het aantal bedrijven groter dan 5 ha, waarbij het aantal bedrijven boven 10 ha met 9% steeg; na 1731, doch vooral in de 18de eeuw, steeg het getal uitbatingen begrepen tussen 1 en 6 ha en pas vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw nam het aantal dwergbedrijven kleiner dan 1 ha geweldig toe.

Tussen 1846 en 1880 zal de bedrijfscategorie van 0,5 tot 4 ha nog met 7% stijgen in Vlaanderen⁷⁰. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf was gedaald van 4,58 ha tot 2,97 ha⁷¹. Pas vanaf 1895 zal het aantal bedrij-

(62) LIS (C.) & SOLY (H.). *Op. cit.*, pp. 172-174. VANDENBROEKE (C.). *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden... Op. cit.*, pp. 76-78. C. VANDENBROEKE berekende dat een gezin bestaande uit 5 personen in de 17de eeuw 0,71 à 0,78 ha diende te bewerken om in zijn voedselbehoeften te voorzien. Met de gestegen consumptie van aardappelen op het einde der 18de eeuw kon deze oppervlakte teruggebracht worden tot 0,54 à 0,57 ha. VANDENBROEKE (C.). *Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17de en 18de eeuw*. Tijdschrift voor Geschiedenis, 1969, pp. 67.

(63) CRAEYBECKX (J.). *De agrarische wortels van de industriële omwenteling*. Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, 1963, pp. 436.

(64) VANDENBROEKE (C.). *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815... Op. cit.*, pp. 74.

(65) DEPRez (P.). *Op. cit. (noot 14)*, pp. 175. WEVER (F. De). *Op. cit.*, pp. 192.

(66) Bij de percentberekening werden de exploitaties kleiner dan 1 ha niet begrepen.

(67) VERHAEGEN (B.). *Op. cit.*, deel 1 - pp. 126.

(68) VANDENBROEKE (C.). *Mutations économiques et sociales en Flandre au cours de la phase proto-industrielle, 1650-1850*. Revue du Nord, 1981, pp. 77-78.

(69) DEPRez (P.). *Uitbatingen en grondbezit in Meigem (1571-1787)*. Een methodologisch artikel. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1956, pp. 153-170.

(70) BELDER (J. De). *Veranderingen in de sociaal-economische positie van de Belgische adel in de 19e eeuw. Een terreinverkenning*. Tijdschrift voor Geschiedenis, 1980, pp. 489.

(71) HOUTTE (J.A. Van). *Het economisch leven in België 1830-1880*. Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1955, Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 10 - pp. 215.

ven, en vnl. de marginale uitbating, dalen ⁷². Toch bleef het intensief bewerkt familiebedrijf, mits een lage levensstandaard van de boer, levensvatbaar tot de grote crisis van 1930 ⁷³.

Wanneer we de evolutie van de exploitatiestructuur bekijken, valt vooreerst de drastische vermindering van het aantal bedrijven op. Tussen 1866 en 1895 verminderde het aantal exploitaties met de helft. Dit is in tegenspraak met wat men voor België constateerde voor de periode 1846-1895: het aantal bedrijven nam toe met 45%, met vooral een belangrijke stijging van het aantal bedrijven minder dan 1 ha ⁷⁴. Voor Zingem bemerken we een gevoelige afname van het aantal keuterbedrijven (kleiner dan 1 ha) en een relatieve toename van het aantal exploitaties tussen 1 ha en 10 ha groot. In tabel 6 vergeleken we de Zingemse exploitatiestructuur met enkele andere gebieden ⁷⁵.

Tabel 6 : Exploitatiestructuur in de 2de helft der 19e eeuw, cumulatief

	1846						1866		1895				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
- 50 a	58		43	40	45	62	41	69	9	74	46	61	
50 a - 1 ha	71		56				55	77	18	82			62
1 ha - 2 ha	87			66			76	80	47	85			
2 ha - 3 ha	93						88	82	65	86			
3 ha - 4 ha	95						93	85	77	88			
4 ha - 5 ha	97	89	85		85	89	95	87	83	80			90
5 ha - 10 ha	99	94					100	94	97	95	96		
10 ha-20 ha	100					97	100	97	100	99			99
20 ha-40 ha	100						100	100	100	100			
+40 ha	100	100	99				100	100	100	100	100		100

1. Zingem	8. Tielt
2. Zuid-West-Vlaanderen	9. Zingem
3. België	10. Tielt
4. België	11. Oost-Vlaanderen
5. Zuid- en Binnen-Vlaanderen	12. West-Vlaanderen
6. Aalter	13. Aalter
7. Zingem	

(72) BUBLOT (G.). *Op. cit.*, pp. 122.

(73) CRAEYBECKX (J.). *Agrarisch bedrijf (1873-1895)... Op. cit.*, pp. 12.

(74) CRAEYBECKX (J.). *Agrarisch bedrijf (1844-1873)*. Haarlem, 1977, (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 12 - pp. 22. HOUTTE (J.A. Van). *Op. cit.*, pp. 215-216.

(75) 1-7-9: Voor de Zingemse cijfers, DHAENE (L.). *Op. cit.*, pp. 93-94. 2: Zuid-West-Vlaanderen, VANDENBROEKE (C.) & VANDERPIJPEN (W.). *De*

Hieruit blijkt dat de Zingemse toestand in 1846 ongeveer vergelijkbaar is met deze van andere proto-industriële gebieden, doch vanaf 1866 tekenen er zich verschillende tendensen af: het marginale bedrijf neemt in Zingem af, terwijl het in deze andere gebieden toeneemt. De vroegere stelling als zou het aantal bedrijven kleiner dan 1 ha zijn toegenomen doorheen de 19de eeuw⁷⁶, wordt steeds meer genuanceerd. Eerst heeft men gewezen op het geleidelijk verdwijnen van het aantal submarginale bedrijfjes en de toename van de kleine en middelgrote familiebedrijven⁷⁷. De meest recente stellingname wijst op een daling van de uitbatingen van 0,5 ha tot 2 ha in de periode 1880-1895, terwijl de dwerguitbatingen van minder dan 1/2 ha statu quo bleven en ongeveer 55% uitmaakten van het totaal aantal exploitaties⁷⁸. De Zingemse evolutie is wel zeer merkwaardig: nergens was het relatief aandeel van keuterbedrijven zo hoog in 1846 en zo laag in 1895.

We kunnen de leefbare en marktgerichte bedrijven onderscheiden van de „subsistence peasant agriculture” door de kritische landbouwoppervlak te bepalen. Hier echter lopen de meningen van de diverse auteurs uiteen. C. Vandenbroeke meent dat de leefbaarheid van een agrarisch bedrijf slechts reëel was met een areaalbezetting van 5 ha⁷⁹. J. Gadisseur stelde zowel voor 1846 als voor 1895 een minimum van 3 ha voor⁸⁰, terwijl G.L. De Brabander dit cijfer corrigeerde tot 2,3 hl voor 1846 en 2 ha voor 1895⁸¹. Dit laagste cijfer werd trouwens door E. Vandervelde reeds weerhouden als kritisch oppervlak⁸² en weer in een recente studie voor Deerlijk bevestigd⁸³. We mogen hier echter „kritisch opper-

voedingsgewassen in Vlaanderen in de 18de en 19de eeuw (1700-1846). Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1970, pp. 67. 3: België, BRAIVE (G.). *Le monde paysan belge de 1830 à 1870*. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1973, pp. 175. 4: België, BELDER (J. De). *Stad en platteland: inleiding tot de problematiek*. Taal en Sociale Integratie, 1981, pp. 173. 5: Zuid- en Binnen-Vlaanderen, VANDENBROEKE (C.) & VANDERPIJPEN (W.). *Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844*. Haarlem, 1982, (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden - deel 10 - pp. 204. 6-13: Aalter, HOSTE (Y.). *Micro-onderzoek over sociaal-economische mutaties in een plattelandsgemeente tussen 1830 en 1860*: Aalter. Gent, 1978, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. prof. H. BALTHAZAR, pp. 97-99. 8-10: Tielt, GOBYN (R.). *Tielt na de grote crisis. Bijdrage tot de studie over transitie en stagnatie in Vlaanderen, 1862-1914*. Gent, 1979, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. prof. H. BALTHAZAR, pp. 90. 11: Oost-Vlaanderen en 12: West-Vlaanderen, BLANCHARD (R.). *La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*. Lille, 1906, pp. 343.

(76) VERHAEGEN (B.). *Op. cit.*, deel 1 - pp. 334.

(77) CRAEYBECKX (J.). *Agrarisch bedrijf (1873-1895)... Op. cit.*, pp. 12.

(78) BELDER (J. De). *Stad en platteland... Op. cit.*, pp. 179-180.

(79) VANDENBROEKE (C.). *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*. Beveren-Nijmegen, 1981, pp. 137.

(80) GADISSEUR (J.). *Op. cit.*, pp. 1-48.

(81) BRABANDER (G.L. De). *Op. cit.*, pp. 159-161.

(82) VANDERVELDE (E.). *La propriété foncière en Belgique*. Parijs, 1900, pp. 279.

(83) WAELE (G. De). *Micro-studie over sociaal-economische mutaties in een plattelandsgemeente Deerlijk tussen 1830 en 1860*. Gent, 1981, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. prof. H. BALTHAZAR, pp. 107. Ook B. VERHAEGEN

vlak" niet verwarren met „fysiologisch levensminimum”, zoals H. Carton de Wiart dat deed : „Au Congrès Régional, tenu cette année à Nivelles, le baron van der Bruggen établissait qu'une famille moyenne récolte, sur 60 ou 80 ares de fertilité ordinaire, ce qu'il lui faut de pain, de pommes de terre, de légumes pour sa consommation, de quoi entretenir une ou deux chèvres, des lapins et des poules, et si l'année est bonne, de quoi entretenir un porc...”⁸⁴.

Wanneer we zowel het maximum als het minimum weerhouden, dan blijkt dat het aantal leefbare bedrijven in Zingem tussen 1846 en 1895 gevoelig is gestegen. In 1846 waren slechts 13 % van de bedrijven groter dan 2 ha en amper 3 % groter dan 5 ha, terwijl in 1895 deze percentages opliepen tot resp. 53 % en 17 %. We hebben zelf een poging ondernomen om het kritisch landbouwooppervlak te berekenen. In tegenstelling met de bovengenoemde auteurs gingen we uit van de gezinsconsumptie. Daardoor moesten we onderscheid maken tussen landbouwers-exploitanten en daglonersgezinnen. omdat hun gemiddelde gezinsgrootte verschilde. We gingen ervan uit dat elk gezinslid per dag 0,5 l. graan (we namen hiervoor rogge) en 1 kg aardappelen nodig had. We berekenden dan de globale behoefte aan graan en aardappelen voor één jaar. Daarna werd dit cijfer omgerekend, door het te delen door de gemiddelde opbrengsten per ha, tot de daarvoor noodzakelijke oppervlakte. Van deze oppervlakte rekenden we de pachtprijs in liter rogge uit, deelden dit cijfer opnieuw door de gemiddelde opbrengst per ha en verkregen aldus die oppervlakte die nodig was om de pachtprijs te betalen. De som van beide oppervlaktes gaf ons het eindresultaat. Uit diverse budgetanalyses voor de 19de eeuw bleek dat de voeding steeds meer dan de helft van het gezinsinkomen in beslag nam. Dus vermenigvuldigden we de verkregen oppervlakte met twee om de uiteindelijke kritische oppervlakte te krijgen.

Dit gaf ons volgend resultaat (in ha) :

	1846	1895
landbouwersgezin	1,86	1,01
daglonersgezin	1,48	0,94

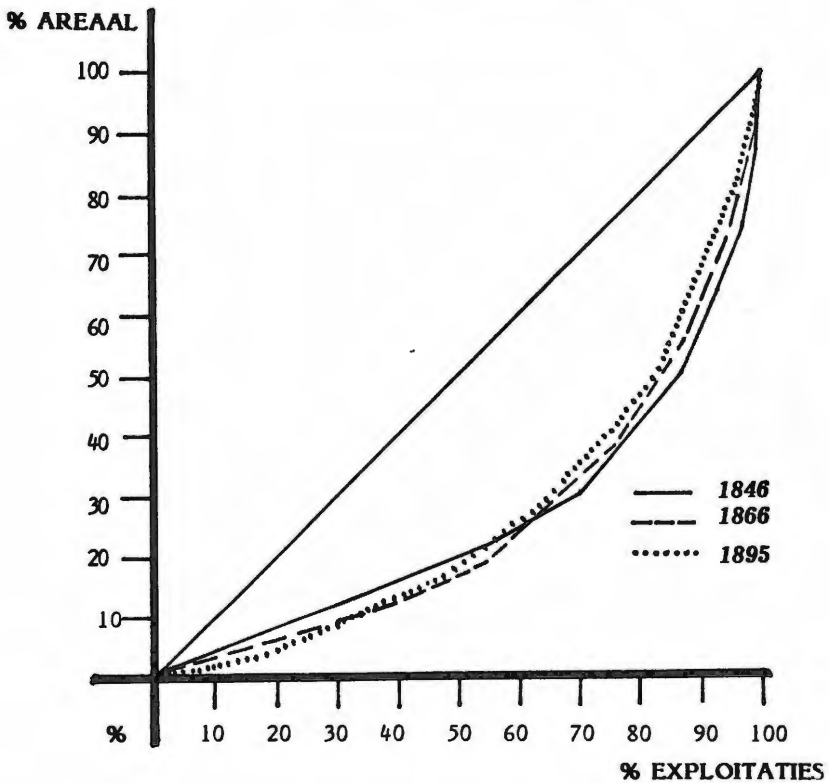
meent dat een bedrijf met een dergelijke grootte leefbaar is. VERHAEGEN (B.). *Op. cit.*, pp. 121-123. Aan deze idee werd er trouwens reeds in het midden der 19de eeuw niet getwijfeld: zie hiervoor KERVYN (H.J.M.). *Observations sur l'agriculture flamande*. Brussel, 1849.

(84) CARTON DE WIART (H.). *Les réformes protectrices de la petite propriété*. Revue Sociale Catholique, 1er janvier 1900, pp. 67. Reeds eerder, nl. in noot 69, wezen we erop dat de „fysiologische oppervlakte” tussen 1600 en 1800 gevoelig daalde.

Als we nu voor 1846⁸⁵ een kritisch landbouwoppervlak van 2 ha nemen, constateren we dat slechts 13 % van de Zingemse bedrijven leefbaar waren. En wanneer we voor 1895 een kritisch oppervlak van 1 ha nemen, bemerken we dat het percentage leefbare bedrijven gestegen is tot 82 %.

De cijfers spreken hier voor zichzelf : het platteland wist zich doorheen de 2de helft der voorgaande eeuw te bevrijden uit de bottle-neck situatie waarin het omstreeks 1850 verkeerde. De gezondere bedrijfsstructuur, gevisualiseerd in de Lorenz-curve, is daar niet vreemd aan.

Bedrijfsstructuur : Lorenz-curve

(85) Door diverse misoogsten lag de gemiddelde opbrengst per ha voor rogge en aardappelen uitzonderlijk laag. In de landbouwtelling van dat jaar krijgen we ook de cijfers van een normaal jaar. We hebben dan ook deze gegevens in onze berekening gebruikt.

Tenslotte komen we nog even terug op de eigendom-pacht-verhouding. In het ancien régime werden de meeste bedrijven in eigendom uitgebaat. Vanaf de 17de eeuw nam het pachtland met bijna 15% toe. Deze tendens werd in de 18de eeuw nog versneld door de toename van het aantal dwergbedrijven beneden de hectare⁸⁶. Ruim 70 à 90% van de bodem werd verpacht. Daarentegen kwam er relatief veel eigenbezit voor in de streek van Oudenaarde⁸⁷.

Alle cijfers wijzen er op dat Vlaanderen een land van kleine „pachters” is en dat het regime van de pacht nog toenam gedurende de 19de eeuw⁸⁸. Dit wordt door onze cijfers meer dan bevestigd. Het relatief aantal boerderijen in eigendom wordt met de helft verminderd. De cijfers voor Zingem tonen veel gelijkens met deze van Aalter⁸⁹: in 1846 werden 11% van de eigendom uitgebaat en dit daalde in 1895 tot 8%. In vergelijking met de cijfers voor Oost-Vlaanderen en België zijn er in Zingem meer pachtbedrijven⁹⁰. Er is een positieve relatie tussen kleine bedrijven en pachtbedrijven wegens de stijgende pachtprizen en de dalende marginale arbeidsproductiviteit.

Het groot aantal keuterbedrijven in 1846 en het feit dat er zich in de 2de helft der 19de eeuw een daling in het relatief aantal dwergbedrijven voltrok, bevestigt de stelling dat bij demografische groeifasen het aantal (quasi)-bezitlozen toeneemt⁹¹. Deze stelling werd als volgt door B.H. Slicher van Bath verwoord: „In een overwegend agrarische maatschappij constateren we bij een vermeerdering van de bevolking dat het aantal bedrijven dat groot genoeg is voor het levensonderhoud van één gezin, vrijwel constant blijft. In het eerste stadium van de bevolkingstoename stijgt vooral het aantal keuterbedrijven, in het daaropvolgende stadium neemt het aantal dagloners en huisarbeiders sterk toe. Steeds meer krijgt men de indruk dat een bevolkingsvermeerdering in een dergelijke agrarische maatschappij leidt tot een onevenredige toename van de groepen, die laag op de maatschappelijke ladder staan. Dit verschijnsel vindt men in de 18de eeuw in Ierland, Zweden, Saksen, Vlaanderen, bisdom Osnabrück, Aargau (Zwitserland) en in Nederland in de provincie Overijssel en vooral in Twente”⁹².

En deze stelling voert ons terug naar het vertrekpunt van dit artikel, nl. het probleem van de omschakeling van een agrarisch landproletariaat naar een stedelijk fabrieksproletariaat in de tweede helft der vorige eeuw.

(86) RAMMELAERE (C. De). *Bijdrage tot de landbouwgeschiedenis in Zuid-Oostvlaanderen (1570-1790)*. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1962, pp. 40.

(87) VANDENBROEKE (C.). *Sociale Geschiedenis van het Vlaamse volk*. Beveren-Nijmegen, 1981, pp. 137.

(88) DEPRez (P.). *De boeren...* *Op. cit.*, pp. 177.

(89) HOSTE (Y.). *Op. cit.*, pp. 98-99.

(90) VERHAEGEN (B.). *Op. cit.*, pp. 138.

(91) SCHOLLIERS (E.) & VANDENBROEKE (C.). *Structuren en conjuncturen...* *Op. cit.*, pp. 264.

(92) SLICHER VAN BATH (B.H.). *De agrarische geschiedenis als wetenschap en haar relatie tot de sociologie*. Mens en Maatschappij, 1962 (hier geciteerd naar: *Ibidem*. *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*. Utrecht-Antwerpen, 1978, pp. 329).

THE ZINGEM PEASANTS. A QUANTITATIVE ANALYSIS OF THEIR
SOCIAL SITUATION IN THE SECOND HALF OF THE
NINETEENTH CENTURY

The author has attempted to cast about an explanation concerning the problem of determining the number of daylabourers in the Belgian agricultural censuses of 1846 and 1895, from one example: the rural municipality of Zingem. Entirely based upon the proposals concerning this problem by G. JACQUEMYNS, B. VERHAEGEN, G.L. DE BRABANDER, P. KLEP and J. GADISSEUR, there was tried to estimate the arguments of these authors in a critical way and to look for a solution in this connection. As provisional conclusion one may posit that municipalities with a high percentage of smallholdings (70 % of the Zingem farms had less than one hectare) and a rather limited number of farms run by peasants-proprietors (Zingem: about 25 %) the data (the number of workingday per annum) concerning the daylabourers in the agricultural census of 1846 are in fact no more than a double count. Further investigation can bring a final solution to this problem.

The agrarian population must be related to the populationpressure and the agricultural production. In a region with very high yield-ratios and a heavy populationpressure one could hardly produce enough potatoes and insufficient rye and wheat to feed the own population.

The smallholdings were dominating the whole of the exploitations. The author hereby went into the case of the critical agricultural surface, starting from the familial consumption: the conclusion was that a family of daylabourers or peasants could practise a subsistence peasant agriculture on a farm of 1,5 to 2 ha in 1846 and 1 ha in 1895.

Finally the author likes to point out that this article is nothing more than a discussionpaper in which some important problems (the question concerning the daylabourers and the critical agricultural surface) were reviewed.

LES PAYSANS ZINGEMOIS. ANALYSE QUANTITATIVE DE LEUR
SITUATION SOCIALE DANS LA DEUXIEME MOITIE DU
DIX-NEUVIEME SIECLE

L'auteur a essayé de rechercher une solution pour le problème de la détermination du nombre de journaliers aux recensements agricoles belges de 1846 et de 1895, sur la base des données d'un exemple : la commune rurale de Zingem. Tout en se basant sur les propositions faites par G. Jacquemyns, B. Verhaegen, G.L. De Brabander, P. Klep et J. Gadisseur, il a essayé de faire une analyse critique de leurs arguments et de rechercher la meilleure des solutions. On peut rédiger comme conclusion provisoire que les communes avec un haut pourcentage d'exploitations parcellaires (70 % des exploitations de Zingem ont moins d'une ha) et un nombre plutôt restreint d'exploitations en faire valoir direct (Zingem : environ 25 %) les données (le nombre de journées de travail par année) des journaliers au recensement agricole de 1846 ne sont qu'une double liste ! D'autres recherches pourront apporter une réponse décisive concernant cette solution.

La population agricole ne peut être détachée de la pression démographique et de la production agricole. Dans une région de yield-ratios très forts on ne pouvait à peine cultiver assez de pommes de terre et insuffisant de seigle et de froment pour nourrir la population indigène.

Dans la structure d'exploitation la petite exploitation dominait. L'auteur essayait de se mêler dans la discussion concernant la surface agricole critique en partant de la consommation familiale : on pouvait conclure qu'une famille de journaliers ou de paysans pouvait subsister avec une exploitation de 1,5 à 2 ha en 1846 et de 1 ha en 1895.

Enfin, l'auteur ne veut qu'affirmer que cet article n'est qu'un point de repère dans la discussion concernant la question des journaliers et de

la surface agricole critique.

BIJLAGE 1 : AGRARISCHE BEVOLKING - ZINGEM

		1846			1895
Gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken			Gezinsleden die dagelijks in de landbouw werken		
	MAN	269		MAN	222
	VROUW	187		VROUW	190
Personeel in loondienst			Personeel in loondienst		
	MAN	48		MAN	30
	VROUW	34		en permanente daglonersVROUW	8
Dagloners (uitgedrukt in aantal werkdagen per jaar)					
	MAN	10220			
	VROUW	7269			

BRON : landbouwtellingen van 1846 en 1895.

Bijlage 2 : Beroepsstratificatie van mannen en vrouwen in Zingem, 1847 - 1900 (volgens de individuele fichen uit de bevolkingsregisters; computerkode).

Kode	1847				1900			
	MANNEN		VROUWEN		MANNEN		VROUWEN	
	+	K%	+	K%	+	K%	+	K%
1	92	7	24	2	181	14	32	3
2	206	15	16	1	66	5	4	0,3
3	11	1	22	2	7	1	21	2
4	4	0,3	0	0	4	0,3	9	1
5	328	24	921	67	159	12	70	6
6	264	19	4	0,3	184	14	30	3
7	7	1	0	0	75	6	3	0,2
8	33	2	13	1	34	3	15	1
9	11	1	0	0	13	1	1	0,1
10	17	1	10	1	8	1	3	0,2
11	3	0,2	15	1	14	1	12	1
12	3	0,2	0	0	5	0,3	0	0
13	11	1	0	0	19	1	5	0,4
14	2	0,1	0	0	23	2	0	0
15	384	28	350	25	492	38	980	82
16	0	0	1	0,1	0	0	3	0,2
99	1	0,1	0	0	0	0	0	0
TOT.	1377	100	1376	100	1284	100	1188	100

Verklaring Computerkode

- 1 Agrarische sector (zelfstandigen)
- 2 Agrarische werklieden
- 3 Huispersoneel
- 4 Werklieden
- 5 Textiel
- 6 Ambachten (zelfstandigen)
- 7 Ambachten (werklieden)
- 8 Voeding
- 9 Groothandel & industrie
- 10 Kleinhandel & vervoer
- 11 Passieven
- 12 Vrije beroepen
- 13 Administratie
- 14 Overheidspersoneel
- 15 Zonder beroep
- 16 Huisvrouw & huishoudster
- 99 Missing value

Verklaring Tekens

- + aantal
K% kolom-procent

BIJLAGE 3 : GEZINSSAMENSTELLING (ABSOLUTE CIJFERS), ZINGEM - 1847

COMPUTERCODE	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	TOT.
aantal gezinnen	84	72	1	1	173	137	2	27	11	16	3	2	3	2	1	535
MANNEN																
Totaal	271	174	2	2	346	364	5	77	32	41	3	7	5	9	1	1339
Ouders	73	70	1	1	120	136	2	23	11	14	0	2	3	2	1	459
+15 niet-werken	4	0	0	0	6	5	1	3	0	0	0	0	1	0	0	20
+15 werken	78	47	0	0	77	68	1	18	2	6	2	0	0	0	0	299
-15 niet-werken	42	36	1	0	108	102	1	22	15	12	0	4	1	4	0	348
-15 werken	6	7	0	0	11	23	0	4	0	6	0	0	0	2	0	59
verwanten	19	7	0	0	19	16	0	3	1	2	0	0	0	0	0	67
pers. landbouw	38	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	42
pers. huispers.	1	0	0	0	2	7	0	3	1	1	1	1	0	0	0	17
kostgangers	10	3	0	1	4	4	0	1	2	0	0	0	0	1	0	26
VROUWEN																
Totaal	255	179	1	1	406	340	5	89	27	45	6	7	3	5	2	1371
Ouders	57	61	1	1	161	127	2	26	10	14	3	2	0	2	0	467
+15 niet-werken	4	1	0	0	2	0	0	4	0	0	2	0	0	0	0	13
+15 werken	68	47	0	0	90	53	2	19	2	4	0	0	0	0	2	287
-15 niet-werken	36	36	0	0	105	103	1	24	9	15	0	2	0	0	0	331
-15 werken	32	14	0	0	16	31	0	5	0	5	0	0	0	2	0	105
verwanten	20	13	0	0	17	17	0	3	1	3	1	0	1	1	0	77
pers. landbouw	21	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	25
pers. huispers.	0	0	0	0	2	3	0	6	3	2	0	3	2	0	0	21
kostgangers	17	3	0	0	12	6	0	2	2	2	0	0	0	0	0	44
TOTAAL	526	353	3	3	752	704	10	166	59	86	9	14	8	14	3	2710

BIJLAGE 4 : GEZINSSAMENSTELLING (ABSOLUTE CIJFERS), ZINGEM - 1900

COMPUTERKODE	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	TOT.
aantal gezinnen	96	38	2	4	74	122	33	21	15	6	15	3	15	4	46	494
MANNEN																
Totaal	281	102	2	3	220	344	94	48	31	17	18	4	34	10	87	1285
Ouders	84	37	2	1	75	119	33	19	13	5	10	3	14	4	8	427
+15 niet-werken	13	2	0	0	2	10	2	0	1	3	0	0	0	2	10	45
+15 werken	96	15	0	1	35	63	7	8	4	5	3	0	6	1	51	295
-15 niet-werken	61	40	0	1	100	128	51	14	12	3	1	0	14	3	13	441
-15 werken	2	3	0	0	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	10
verwanten	16	4	0	0	4	10	0	4	1	1	1	0	0	0	5	46
pers. landbouw	9	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0	12
pers. huispers.	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	1	0	0	0	4
kostgangers	0	1	0	0	2	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	5
VROUWEN																
Totaal	242	90	2	5	195	293	85	55	43	11	25	9	36	10	91	1192
Ouders	73	35	2	3	68	113	32	19	11	6	11	3	12	3	39	430
+15 niet-werken	44	2	0	0	9	34	6	13	7	2	3	0	8	0	19	147
+15 werken	37	13	0	0	14	27	3	6	4	1	1	0	1	0	10	117
-15 niet-werken	69	35	0	1	95	113	44	14	17	0	2	3	12	6	16	427
-15 werken	1	4	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
verwanten	14	0	0	1	7	4	0	1	3	1	3	1	0	1	7	43
pers. landbouw	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
pers. huispers.	0	0	0	0	0	1	0	2	1	0	5	2	2	0	0	13
kostgangers	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	5
TOTAAL	523	192	4	8	415	627	179	103	74	28	43	13	70	20	78	2477

Bijlage 5 : Gecorrigeerde cijfers van de agrarische bevolking in Zingem, 1846-1895.

	1846	1895
Exploitanten	381	336
Dagloners (+ huispersoneel)	157	114
TOTAAL	538	450
% van de bevolking	20,28%	18,08%
INDEX	100	83